

Shuxrat XAYDARALIYEV,

Namangan davlat universiteti tarix fanlari nomzodi, dotsent

E-mail: sh_xaydaraliyev@gmail.com

Tel.: +998 90 215 74 12

NamMQI professori, f.f.d., M.I.Ismoilov taqrizi asosida

MARKAZIY OSIYODA MILLATLARARO MUNOSABATLARNING MILLIY VA MINTAQAVIY XUSUSIYATLARI

Аннотация

Ushbu maqolada Markaziy Osiyoda mintaqaviy hamkorlikni rivojlantirish bo'yicha hamkorlikning genezisi, asoslari, mintaqaviy hamkorlikni rivojlantirishda milliy manfaatlar muvozanati masalasi, mintaqaviy hamkorlik jarayonlarining davlatlararo munosabatlarga ta'siri, globallashuv va mintaqaviy hamkorlik qiyosiy tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Markaziy Osiyo, Yevropa madaniyati, Brahmaputra, Mongoliya, Xitoy, kooperatsiya, demokratik jamiyat, mintaq, Harakatlar strategiyasi, BMT, inson fenomeni.

NATIONAL AND REGIONAL CHARACTERISTICS OF INTERETHNIC RELATIONS IN CENTRAL ASIA

Annotation

This article provides a comparative analysis of the Genesis, foundations of cooperation for the development of regional cooperation in Central Asia, the issue of the balance of national interests in the development of regional cooperation, the impact of regional cooperation processes on interstate relations, globalization and regional cooperation.

Key words: Central Asia, European culture, Brahmaputra, Mongolia, China, cooperation, democratic society, region, Action Strategy, UN, human phenomenon.

НАЦИОНАЛЬНЫЕ И РЕГИОНАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ МЕЖНАЦИОНАЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЙ В СРЕДНЕЙ АЗИИ

Аннотация

В данной статье дан сравнительный анализ генезиса, основ развития регионального сотрудничества в Центральной Азии, вопроса о балансе национальных интересов в развитии регионального сотрудничества, влияния процессов регионального сотрудничества на межгосударственные отношения, глобализации и регионального сотрудничества.

Ключевые слова: Центральная Азия, европейская культура, Брахмапутра, Монголия, Китай, кооперация, демократическое общество, регион, стратегия действий, ООН, человеческое явление.

Kirish. «Markaziy Osiyo» tushunchasi uzoq vaqtgacha tarixiy yoki geografik atama sifatida qo'llanilib kelindi. Yaqingacha uning chegaralari ham aniq emas edi. Turli tarixiy bosqichlarda u turlicha nomlangan. Yunonlar va rimliklar Markaziy Osiyoni «Transaksoniya», ya'ni Oks daryosi (Amudaryo) ortidagi yer, xitoyliklar «G'arbiy o'lka», arablar «Movarounnahr», XIX va XX asrlar boshlarida «Turon», «Turkiston» deb atashgan. Ba'zan esa u «Ichki Osiyo» deb unga Mo'g'liston, G'arbiy Xitoy, Shimoliy Hindiston, Pokiston va Rossiya Sibirining janubiy qismi kiritilgan[1].

XXI asrda Markaziy Osiyoni eski tasavvurlar, yondashishlar bilan anglash mumkin bo'lmay qoldi. Mintaqaga yangicha, yanada kengroq yondashuvsiz u duch kelayotgan jiddiy muammolarning to'g'ri yechimini topish mumkin emas. Mintaqaviy madaniy, etnolingvistik, geosiyosiy va geoiqtisodiy tendensiyalar, shuningdek, xavfsizlik muammolari majmui nuqtai nazaridan anglash, muqarrar tarzda Markaziy Osiyo faqatgina sobiq SSSRning besh respublikasidan iborat emas, degan xulosaga olib keladi. Afg'oniston hamda Xitoyning g'arbiy hududlari ham uzviy ravishda mintaqaning tarkibiy qismlaridir.»[2].

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi. Markaziy Osiyo mintaqasida kechayotgan millatlararo munosabatlar quyidagi yo'nalishlarga ega.

Birinchi yo'nalish. Markaziy Osiyodagi millatlararo munosabatlar ijtimoiy-tarixiy an'analarni, mintaq xalqlarining qadimgi qon-qarindoshlik aloqalarini davom ettirishga, ularni yangi ijtimoiy-siyosiy reallik talablariga muvofiq mustahkamlashga qaratilgan.

Markaziy Osiyo xalqlarining ijtimoiy-tarixiy taraqqiyoti umumiy etnomadaniy asosga ega ekanligiga asos o'troq yer egaliligiga va ko'chmanchi-chorvachilik madaniyatining uyg'unligidan iboratdir. O'troq yer egaligiga asoslangan hududlarda islom an'analari va e'tiqodiy qarashlari ustun tursa, ko'chmanchi-chorvachilik madaniyati tarqalgan hududlarida islomgacha bo'lgan an'analari, urf-odatlar ustundir. «Shunga qaramay, –deb yozadi A.Djekshenkulov, – barcha davlatlarda (Markaziy Osiyodagi mustaqil davlatlar–M.O.) sho'rolar davrida shakllangan dunyoviy an'analardan voz kechilmagan va boshqa dinlarning an'analari rad etilmaydi»[3]. Shuning uchun mintaqadagi davlatlarning milliy siyosati «Madaniy plyuralizm prinsipini e'lon qiladi, uni jamiyatni birlashtirishning eng qulay sharti, deb biladi»[3].

Qozog'iston Prezidenti N.A.Nazarbayev «Yevroosiyo Ittifoqi» g'oyasini ilgari surganida, mintaq xalqlari o'rtasidagi tarixiy-madaniy birlikdan kelib chiqqan edi. Mazkur g'oya avval konfederatsiya, keyin yagona byudjet, yagona moliyaviy institutlar tashkil etish va umumiy fuqarolik joriy qilish orqali Yevroosiyo ittifoqini shakllantirishni nazarda tutgan. Mintaqada kechgan ijtimoiy-siyosiy jarayonlar N.A.Nazarbayev g'oyasini qabul qilmadi. Turkmaniston Respublikasi betaraflik siyosatini qo'llab-quvvatlash yo'lini tanladi. Qirg'iziston va Tojikiston Rossiya bilan aloqalarni chuqurlashtirishga intildi.

Bugun yer yuzida 3 mingga yaqin millat, elat va etnik guruhlar mavjud, agar ularning alohida davlat tuzishga intilishini qo'llab-quvvatlasak, birinchidan, hududiy muammolarning o'zi yer yuzini fuqarolar urushi maydoniga aylantirib yuboradi. Ikkinchidan, hozirgi vaqtda 200 ga yaqin davlatlar o'rtasidagi iqtisodiy, siyosiy-ijtimoiy, madaniy aloqalarni tartibga solish ancha mushkul bo'lmoqda. Millatlararo munosabatlarni mintaqaviy mustahkamlashda integratsiya jarayonlariga e'tiborni qaratish lozim. Yevropa davlatlarining birlashib yangi ittifoqni yuzaga keltirishidan asosiy maqsad xalqlar o'rtasida ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va madaniy aloqalarni mustahkamlash, umumiy xavfsizlikni ta'minlash, yuzaga kelgan muammolarni birgalikda hal etish, aholining turmush tarzini ko'tarish va boshqa bir qancha masalalarni hal etishda hamkorlikni yo'lga qo'yishdan iboratdir. Masalan, Yevropaning 28 mamlakatida jon boshiga ichki yalpi mahsulot yiliga 10 ming dollardan to'g'ri kelishi fikrimizning yorqin dalilidir. Ijtimoiy va tibbiy xizmat ham ratsional yo'lga qo'yilganligi sababli 1000 boladan ko'pi bilan 10 tasi tasodifiy

o'lim xavfiga duch kelishi mumkin. Yevropaning turmush darajasi barqarorlashganligi sababli axolining umr ko'rish darajasi 70 yoshdan yuqoriga ko'tarilganligi qayd etilmoqda[4. – S. 367.]. Bugun Yevropa Ittifoqiga iqtisodiy jihatdan baquvvat 28 ta mustaqil davlatning kirishi mazkur jarayonning nechog'li ahamiyatga ega ekanligini va istiqbolini ko'rsatadi. Bizning mintaqamizda ham respublikamiz Birinchi Prezidenti I.A.Karimovning tashabbusi bilan «Markaziy Osiyo hamkorligi» tashkilotiga asos solinishi azaldan tarixi va madaniyati yaqin xalqlar uchun katta ahamiyatga ega voqelik bo'ldi.

Ikkinchi yo'nalish Markaziy Osiyo davlatlarining jug'rofiy-hududiy yaqinligi bilan bog'liqdir. Aynan ushbu yo'nalishda hal etilishi zarur va murakkab muammolar mavjuddir.

Mustaqil davlatlarning yuzaga kelishi mintaqamizda indentifikatsiya masalasini kun tartibiga qo'ydi. Har bir respublika mintaqadagi o'rnini aniqlashga, Ye. Aben (Qozog'iston Respublikasi) iborasi bilan aytganda «Men kimman? Kim bilan bo'lishim kerak? Kim bo'lishim lozim?» degan, har bir davlat uchun siyosiy, ijtimoiy, huquqiy va iqtisodiy, xullas, regional ahamiyatga ega fundamental savollarga javob topishga duch keldi. Shuning uchun ham Y.Aben, Qozog'iston «makroregional ahamiyatdagi» davlat va Markaziy Osiyodagi etnosiyosiy jarayonlar, boshqa ryepublikalarning Rossiya, Yevropa bilan aloqalarini ta'minlovchi kuch, markaz, deb ataydi. Ammo mustaqillikning ilk bosqichida na jug'rofiy-hududiy, na etnik, na diniy-e'tiqodiy, na tarixiy-madaniy yaqinlik mustaqil davlatlarni yagona dominant asosida yaqinlashishga olib keldi[5]. I.A.Karimov tashshabbusi bilan 1992 yili Toshkentda Markaziy Osiyo davlatlari rahbarlari sammiti o'tkazildi. 1993 yili Qozog'iston bilan O'zbekiston o'rtasida iqtisodiy integratsiyani kuchaytirish borasida ikki tomonlama shartnoma imzolandi va unga 1994 yili Qirg'iziston ham qo'shildi. Mazkur shartnoma asosida 1994 yili Chulpon Ota (Qozog'iston)da mintaqaviy, jug'rofiy-hududiy ahamiyatga ega yagona iqtisodiy makon yaratish haqida kelishib olindi. 1997 yil10 yanvarda to'rt mustaqil davlat O'zbekiston, Qirg'iziston, Turkmaniston va Qozog'iston abadiy do'stlik haqida shartnoma imzoladi, keyinchalik imzolashda unga, Tojikiston ham qo'shildi.

Uchinchi yo'nalish. Markaziy Osiyo davlatlari ijtimoiy-iqtisodiy infrastrukturasi bir-biriga bog'liq bo'lgani uchun ular o'zaro iqtisodiy integratsiyani chuqurlashtirishga intiladi.

Markaziy Osiyoda tabiiy resurslarga boyligi va yer osti boyliklarini qazib olish, ulardan ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni hal etishda Qozog'iston yetakchi o'rinda turadi. Qozog'iston hududida 160 neft va gaz topilmalari aniqlangan. Ayniqsa, Kapchagan gaz topilmasi, Qarag'anda, Ekibastuz, Utagan, Turg'ay, Quyi-Iliy, Semipalatinsk, Janubiy Qozog'iston havzalari katta tabiiy resurslarga ega. Ammo Janubiy Qozog'iston maishiy xo'jaligi va sanoatiga sarflanadigan gazning deyarli 44% O'zbekiston va Turkmanistondan oladi[6].

Markaziy Osiyo hududida 60–140 milliard barelgacha neft, 230–260 trillion kub fut gaz borligi aniqlangan. Jahon neft zahirasining 2,7%, tabiiy gazning 7% mintaqamizga to'g'ri keladi[7]. Kaspiy dengizdagi deyarli 80% neft zahirasi ham Qozog'iston hududidadir. Oltin ishlab chiqarish bo'yicha O'zbekiston dunyoda 7 o'rinda, Markaziy Osiyoda 1 o'rinda turadi. Keyingi yillarda O'zbekiston mintaqada gaz ishlab chiqarish bo'yicha birinchi o'ringa chiqib olgan[7]. Mazkur raqamlar Markaziy Osiyoning qanday tabiiy boyliklarga ega ekanligini va iqtisodiy hamkorlikni qaysi sohalarida rivojlantirish mumkinligini ko'rsatadi.

Mutaxassislarning ta'kidlashicha, O'zbekistondagi gaz va neft resurslarining yuqori ekanligi bois, u Markaziy Osiyo iqtisodiyotiga jiddiy ta'sir o'tkazishi, mintaqa bozorining barqarorligini ta'minlashi mumkin. Qirg'iziston va Tojikiston Ryepublikalari iqtisodiyotining taraqqiyoti esa, qo'shni davlatlarda ishlab chiqarilayotgan neft va gazga bevosita bog'liqdir.

To'rtinchi yo'nalish arab-musulmon dunyosida ro'y berayotgan o'zgarishlar va islom omilining kuchayishi bilan bog'liqdir.

Osiyo va Afrika qit'asida joylashgan 22 davlatda islom dini muhim rol o'ynamoqda. Bugun arab dunyosi jahon energetika resurslarining 75 foizini nazorat qiladi. Masalan, jahondagi neft zahiralari 1250 mlrd. barrelni tashkil etgan holda, uning 263 mlrd. barreli Saudiya Arabistoniga, 132,5 mlr. barreli Eronga, 125 mlr. barreli Iroqqa, 100 mlr. barreldan Quvayt va Birlashgan Arab Amirliklariga to'g'ri keladi[2]. Ijtimoiy-iqtisodiy omil arab davlatlarining jahon taraqqiyotidagi o'rnini oshirdi. Ayniqsa, 1973–1974 yillarda G'arbda yuzaga kelgan «energetik tanglik» jahon taraqqiyoti arab mamlakatlarining bevosita ishtirokisiz amalga oshmasligini ko'rsatdi. Shuning uchun arab-musulmon dunyosi «hozirgi davrning baquvvat va muhim fenomeni qariyb 60 davlatni yoki yer yuzidagi jami mamlakatlarining uchdan bir qismini birlashtirgan islom dunyosining ham o'zagini tashkil etadi. Islom Konferensiyasi tashkiloti a'zolari soni jihatidan BMTdan keyingi ikkinchi o'rinda turadigan yirik tuzilma hisoblanadi. Shunday bo'lsa-da, «Markaziy Osiyo mamlakatlari o'z mustaqil taraqqiyotining dastlabki yillarida arab-musulmon dunyosini tashvishga solayotgan asosiy muammolardan turli sabablarga ko'ra o'zlarini chetga oldilar. Bu taraflar o'rtasidagi siyosiy aloqalarning xususiyati va mazmuniga muayyan darajada ta'sir ko'rsatadi. Bu munosabatlar ancha iliq bo'lsa-da, lekin yaqin hamkorlik darajasiga ko'tarilmadi».

Iqtisodiy va madaniy hamkorlik kerakli darajaga ko'tarilmagan bo'lsa-da, arab-musulmon mamlakatlarida keng tarqalgan, hatto ularning taraqqiyot doktrinasini belgilab berayotgan islom dini Markaziy Osiyo xalqlarida «islom renessansi»ni boshlab berganini inkor qilib bo'lmaydi.

Mintaqaviy etnosiyosatda islom dinidagi pozitiv qadriyatlardan foydalanishga katta e'tibor berilgani tufayli o'lkamiz xalqlarining deyarli 90 foizdan ziyodi islomga e'tiqod qilmoqda. Bu aslida, A.Djekshenkulovning fikriga ko'ra, Markaziy Osiyodagi «islom renessansi», uyg'onishi, Sharq davlatlarida o'tgan asrning 70–80 - yillarida ro'y bergan o'zgarishlarning davomidir[3].

Tahlil va natijalar. Umuman olganda, Markaziy Osiyodagi etnohududiy masala o'z-o'zidan notinchlikka olib kelishi mumkin emas. Etnohududiy muammolarning paydo bo'lishi asosan Markaziy Osiyo davlatlari o'rtasida sun'iy chegaralar o'rnatilishi bilan izohlanadi. Barcha etnik guruhlar qadimdan tarixiy yerlarida yashab kelgan bo'lib, bu shart-sharoit hududning tabiiy, tarixiy etno-xaritasini namoyon qilgan. Tub aholining madaniyati va xo'jalik yuritish usullari yuz yillar davomida hududlarning tabiiy iqlim sharoitidan kelib chiqqan holda vujudga kelgan. Ko'chmanchi hayot tarzi va unga bog'lik bo'lgan xo'jalik yuritish usullari tekislikda va tog' oldi tekisliklarida yashovchi shimoliy xalqlarga xos bo'lsa, bu hududning vodiylaridagi aholi shaharlarda yashab kelgan. Ularning iqtisodi, hayot tarzi va madaniyati yuqoridagi omillar asosida shakllangan. Shunday qilib, o'tgan asrning 20-yillarida milliy davlatlarga bo'lish siyosati amalga oshirilshidan oldin bu mintaqada hududlarga bo'lish masalasi mavjud bo'lmagan.Sobiq Sovetlar davlati davrida millatlararo munosabatlar sovet va marksistik ideologiyasi nuqtai nazaridan, hukmron millat manfaatlaridan kelib chiqqan holda tushuntirilar edi. Bu davlatdagi barcha millat va elatlarning birligi va totuvligi «sovet xalqi» degan nom bilan nomlanib, uning mazmunida hech qanday milliy ma'no, o'zlik mavjud bo'lmagan. Hozir diyorimizda millatlararo munosabatlarni barqarorligini ta'minlash masalasi mintaqa davlatlari tomonidan qo'llab-quvvatlanmoqda.

Markaziy Osiyoda millatlararo munosabatlar takomillashuvi mintaqada ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy hamda madaniy taraqqiyotni ta'minlovchi omil sifatida muhim ahamiyatga ega bo'lib, Yevroosiyo mintaqasidagi optimal rivojlanish bevosita Markaziy Osiyoda etnoijtimoiy muvozanatning barqaror mohiyati bilan aloqador. Ma'lumki, insoniyat tarixining hozirgi bosqichi ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy, ma'naviy, madaniy hayotning barcha sohalarida integratsiyalashuv va intensivlashuv bilan xarakterlanadi. Va bu hamkorlik jarayonlari har qanday taraqqiyotning bosh omili sifatida o'zligini namoyon etadi. Insoniyat tadrijiy takomilidagi barcha muvaffaqiyatlar bevosita o'zaro birlik va hamkorlikning natijasidir. "Polietnik jamiyatda etnik guruhlarining barcha a'zolari dixotomiya va madaniy turfalikni qo'llashga intilishadi. O'zaro madaniy to'ldiruv bog'liqlikni yuksaltirib, simbiotik kayfiyatni vujudga keltiradi. O'zaro madaniy to'ldiruv bo'lmagan sohada etnik asoslarda qo'llab-quvvatlashlar ham ko'zga tashlanmaydi". Shu bois, yangilanayotgan O'zbekiston sharoitida respublika rahbariyati tomonidan Markaziy Osiyoda hamkorlik jarayonlariga asosiy e'tibor qaratilayotganligi, unda milliy manfaat bilan bir qatorda umummintaqaviy manfaatni ham yetakchi o'ringa qo'yilayotganligi mintaqa xalqlarining ijtimoiy-madaniy yaxlitligini ta'minlashga qaratilgan intilishlar sifatida baholamoq lozim.

Xulosa. Markaziy Osiyo polietnik jamiyatida millatlararo munosabatlarni takomillashuvida mintaqa xalqlariga xos bo'lgan bag'rikenglik ham muayyan qiymatga egaki, bag'rikenglik mintaqada istiqomat qiluvchi millat va elatlarni birlashtiruvchilik xususiyati bilan e'tiborlidir. Xulosa qilib aytganda, Markaziy Osiyo hududi o'nlab asrlardan beri Buyuk ipak yo'li chorrahasida joylashganligi bois, turfa din, turli millat va elatlar vakillari mintaqamiz hududida qaror topib, o'rnatilganlar. Ushbu holat ham mintaqaning tub xalqlariga xos bo'lgan bag'rikenglik tamoyilining ijtimoiy-tarixiy asoslarining teranligini bildirib, Markaziy Osiyoning polietnik mohiyati bevosita ushbu omil bilan bog'liq.

ADABIYOTLAR

1. History of civilisations of Central Asia. –UNESCO Publising, Paris, 1996. –P .12-14.
2. Safayev S. Markaziy Osiyodagi geosiyosat. –Toshkent: Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya un-ti, 2005. -13 b.
3. Джекенкулов А. Новые независимые государства Центральной Азии в мировом сообществе. –Москва: Научная книга, 2000. -С. 85.
4. Альтерматт У. Этнонационализм в Европе. Москва: Российский гос. гуманитар. ун-т, 2000 г. -С. 367.
5. Абен Е. Казакстанско-Российские отношения: факторы за и против // Центральная Азия и Кавказ, 2000. N 3 (9). -С. 22.
6. Матиреалы первой Центрально-Азиатской научно-практической конф. по методологии прогнозирования и статистики. –Алматы, 1999. -С. 190.
7. Центральная Азия. Перспективы человеческого развития. 2010г. Региональное бюро и стромам Европы и СНГ. – Finland. -С. 29.